

ДО ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ, СКОЄНІ НЕПОВНОЛІТНІМИ ОСОБАМИ

У статті проаналізовано актуальні проблеми встановлення кримінальної відповідальності за злочини, скоєні неповнолітніми особами, обґрунтовано потребу законодавчого закріплення необхідності проведення перевірки неповнолітніх на відповідність їх фактичного віку рівню психологічного розвитку, а також визначено найоптимальніші способи та шляхи проведення такої перевірки.

Ключові слова: неповнолітні особи, кримінальна відповідальність, злочин.

Заец Я. Б. К проблеме об установлении уголовной ответственности за преступления, совершенные несовершеннолетними лицами.

В статье проанализированы актуальные проблемы установления уголовной ответственности за преступления, совершенные несовершеннолетними лицами, обоснована необходимость законодательного закрепления необходимости проведения проверки несовершеннолетних на соответствие их фактического возраста уровню психологического развития, а также определены оптимальные способы и пути проведения такой проверки.

Ключевые слова: несовершеннолетние лица, уголовная ответственность, преступление.

Zaets Y. B. On the Issue of Establishing Criminal Responsibility for the Crimes Committed by Juveniles.

The article analyzes the current issues of establishing criminal responsibility for crimes committed by juveniles. It proves the necessity of applying the control of correspondence the actual age of juveniles with the level of their mental development as well as it proposes legal methods of the control on this issue.

Keywords: juveniles, criminal liability, offense.

На сьогодні у країнах усього світу спостерігається стійка тенденція збільшення кількості соціально небезпечних злочинів скоєних підлітками. Не є винятком й Україна. За оцінками експертів цей вид злочинності досяг критичної межі. Згідно зі статистичними даними на її території майже кожен дванадцятий з числа розслідуваних злочинів вчинювався неповнолітньою особою. За термінологією кримінального процесуального законодавства України під поняттям неповнолітня особа розуміється «малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років». У свою чергу, малолітня особа – це «дитина віком до 14 років». Привертає увагу, що раніше абсолютно більшістю скоєних малолітніми особами злочинами були крадіжки та хуліганські дії. Питома вага умисних вбивств, тілесних ушкоджень та зґвалтувань була невелика. Зараз, вчинювані ними правопорушення вирізняються масовістю та тяжкістю. Так, у 2013 році з числа скоєних тяжких та особливо тяжких злочинів (зарєстровано 14,2 тис.), майже половину здійснено підлітками до досягнення ними чотирнадцятирічного віку. Значна кількість осіб вказаного віку вже неодноразово притягались до відповідальності за злочини кримінального характеру.

Варто наголосити, що таке явище як дитяча злочинність викликає занепокоєння не тільки в органах правопорядку, але й у суспільстві в цілому. Адже, її поширення обов'язково призведе до підвищення рівня загальної злочинності у майбутньому. За оцінками незалежних експертів, організація цілеспрямованої боротьби з правопорушеннями, скоєними малолітніми особами повинна стати одним із головних напрямків діяльності держави.

В українському суспільстві поширена думка, що малолітнім особам, які здійснили злочини кримінального характеру, ніщо не загрожує. Адже, за Кримінальним кодексом України (далі – КК України), кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років (ст. 22). Разом із тим, такі думки не витримують серйозної критики. Якщо кримінальний злочин вчинив підліток, вік якого не підпадає під дію закону, то він все одно несе певну відповідальність. За рішенням суду такого злочинця можна піддати примусовим заходам виховного характеру. Згідно із ст. 51 КК України, такі заходи є різновидом звільнення особи від кримінальної відповідальності. Вони не застосовуються при скоєнні злочинів віднесених законом до тяжких.

Поширення злочинності серед малолітніх осіб в Україні поставило на порядок денний необхідність пошуку шляхів вдосконалення організації її приборкування. Водночас, у боротьбі із таким видом злочинності правоохоронна система України повинна ретельно дотримуватися принципу «економії»

кримінального покарання. Для малолітніх злочинців пріоритетом має стати не суворість судового вироку, а ефективні запобіжні заходи [10, с. 435].

Ключовим питанням у розв'язанні проблеми боротьби із дитячою злочинністю є визначення та закріплення на рівні закону віку підлітка, після досягнення якого він може бути притягнений до кримінальної відповідальності. Такий підхід є однією із загальних умов притягнення до відповідальності за скоєний злочин. Необхідність такого закріплення мотивується тим, що до відповідальності за скоєний злочин можуть залучатися тільки психічно зрілі люди. До числа основних ознак такої зрілості належить, зокрема, вміння керувати своїми почуттями та емоціями, наявність у них адекватного сприйняття реальності, а також розвинутого почуття відповідальності за власні дії.

Формально вік, з якого настає кримінальна відповідальність за скоєний злочин, закріплено українським законодавством. Як відомо, кожний вид юридичної відповідальності, ґрунтується на конституційному принципі законності, за яким не може бути винятку для будь-якої особи, на яку б не поширювалися вимоги чинного законодавства. За українським законодавством, кримінальній відповідальності підлягають усі, кому до вчинення злочину виповнилося 16 років. Водночас, особи, які вчинили злочин у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за найтяжчі злочини. Йдеться про вбивство; умисне заподіяння важких та середньої важкості тілесних ушкоджень; зґвалтування; крадіжку; грабіж; розбій; злісне хуліганство; умисне зниження або пошкодження державного, колективного майна чи індивідуального майна громадян, що спричинило тяжкі наслідки; умисне вчинення дій, які можуть викликати аварію поїзда тощо.

Встановлення такої вікової межі пов'язується, насамперед, з особливостями формування емоціонально-вольової сфери психіки неповнолітніх. Разом із тим, при цьому не враховано, що на сучасному етапі суспільного розвитку процес формування біологічних та психологічних якостей більшості підлітків суттєво прискорився.

Водночас, у зв'язку із соціально-економічною кризою, що переживає наша країна, значна частина неповнолітніх осіб суттєво відстає у своєму розвитку від своїх ровесників. Правові наслідки такої відсталості, яка знижує рівень усвідомлення ними своїх соціально небезпечних дій, чинним законодавством також не врегульовано.

З урахуванням євроінтеграційних прагнень нашої держави заслуговує на увагу набутий країнами – членами Європейського Союзу досвід з цього питання. Разом із тим, будь яких стандартів, у вирішенні цього питання поки що не існує. У більшості з європейських країн загальний вік настання кримінальної відповідальності за вчинений злочин коливається в межах від 10 до 13 років, що пов'язується із рівнем криміногенної ситуації та існуючими правовими традиціями. Так, у Голландії вік кримінальної відповідальності настає з 12 років, у Франції – 13, в Італії – 14, Норвегії – 15, Іспанії – 16.

Однією з найнижчих меж настання кримінальної відповідальності закріплено законодавством Англії, і становить 10 років, проте в цій країні точиться дискусія щодо необхідності перегляду цього терміну. Зокрема, Мартін Бекфорд, Метью Геппольд та ряд інших зарубіжних науковців відстоюють думку, що десятирічна дитина лише починає усвідомлювати шкідливість для суспільства своїх вчинків. Тільки починаючи від 11 до 12 років, – вік до якого пропонують підняти мінімальну вікову межу в Англії, вона здатна до такого розуміння.

В Україні пошук шляхів оптимізації методів організації належної протидії підліткової злочинності здійснюється науковцями, що спеціалізуються в галузі юриспруденції та психології. Одним з ключових питань, який активно обговорюється, є визначення віку, з якого має наставати кримінальна відповідальність.

Активну участь у проведенні досліджень беруть: О. Сапожнікова, О. Нетудихатка, Ю. Абросімова, Ю. Кухарук та ряд інших вітчизняних дослідників, які намагаються встановити науково обґрунтовану вікову межу, при досягненні якої особа може притягатися до кримінальної відповідальності.

Так, на думку Кухарук Ю., максимальний вік має становити 14 років, а за окремі особливо небезпечні – 12. Сапожнікова О. наголошує на необхідності доопрацювання норм КК України з питання тлумачення змісту терміну «вік настання кримінальної відповідальності». Звертається увага на недоліки формулювання ст. 22 цього кодексу та доцільність внесення до неї змін щодо необхідності під час процедури визначення віку малолітнього злочинця враховувати відповідність рівня його фізичного та психічного стану відповідним віковим стандартам. Можна погодитися із пропозицією Сапожнікової О. про необхідність закріплення у законодавстві кримінально-правової норми, яка б встановлювала необхідність визначення дійсного рівня розвитку дитини фактичному.

Досліджуючи проблеми розвитку психічних та розумових особливостей людини, Нетудихатка О. розглядає способи визначення її віку, у разі необхідності його фактичного встановлення.

Як вважається, більшість висловлених науковцями пропозицій з цього питання є слушними, проте деякі з них мають дискусійний характер, потребують додаткового дослідження та уточнення.

Незважаючи на те, що дискусії стосовно перегляду віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність у вітчизняній науці кримінального права точаться давно, точної відповіді це питання ще й до сьогодні немає. А відсутність єдності з цього приводу є досить вагомою перепорою не тільки для подальшого розвитку кримінального права, а й внесення відповідних змін до діючого законодавства.

Відповідно до чинного Кримінального Кодексу України злочином є суспільно небезпечна винна діяння, вчинене суб'єктом злочину. Згідно ч.1 ст.18 суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Тож, для того щоби нести відповідальність за вчинене необхідно бути фізичною особою шістнадцятирічного віку (в окремих випадках чотирнадцятирічного), і яка здатна усвідомлювати свої дії та керувати ними.

У разі ж якщо хоча б одна з наведених ознак відсутня, то особа не може вважатися суб'єктом злочину, а це тягне за собою інший наслідок, який полягає в тому, що якщо особа юридично не є злочинцем, то й самого злочину немає, адже безсуб'єктних відносин в принципі не існує.

За таких умов досить вагома кількість злочинів залишається не покараною у зв'язку із тим, що суб'єкти їх вчинення ще не досягли віку з якого може настати кримінальна відповідальність. Водночас, до кримінальної відповідальності нерідко залучаються неповнолітні особи з ознаками відсталості їх психічного та розумового розвитку. Саме тому актуальність розв'язання питань правової регламентації умов настання кримінальної відповідальності за вчинені злочини для життєдіяльності українського суспільства, в якому рівень злочинності неповнолітніх осіб стрімко зростає, не викликає сумніву.

При встановленні віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, на думку науковців, потрібно, в першу чергу, керуватися ступенем психологічного розвитку особистості, а саме її здатністю усвідомлювати свої дії, керувати ними та розуміти їх небезпечність для суспільства.

За радянських часів вважалось, що діти і підлітки не здатні усвідомлювати небезпечний характер своїх дій, а, отже, й не можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності, навіть через те, що вони вчинили суспільно небезпечне діяння. Саме тому і було встановлено 16 років як вік настання кримінальної відповідальності за скоєні злочини. Точка зору, що саме в цей вік дитина вже повинна була отримати достатній рівень освіти та розвитку, і досягти такого рівня свідомості, за якого вона вже може відповідати за свої дії та керувати ними, панує і зараз. За окремі ж злочини передбачається відповідальність з 14 років, пояснюючи це тим, що особа вже здатна усвідомлювати суспільну – небезпечність своїх дій.

У радянські часи такий вік кримінальної відповідальності відповідав дійсності, яка на той час панувала в суспільстві, проте варто пам'ятати, що все змінюється і те, що десятки років тому було правильним, за сучасності може бути піддано сумніву. Адже кожне суспільство має таку особливість – стрімко змінюватись та розвиватись. У порівнянні з дітьми радянського періоду українські діти дорослішають набагато раніше, адже в той час, коли перші проводили своє дитинство просто граючись на вулиці, ні про що не турбуючись, сучасні діти – навпаки, вже в ранньому дитинстві опановують техніку та користуються Інтернетом, в якому, до речі, можна знайти інформацію найрізноманітнішого характеру.

На розвиток сучасних дітей впливає безліч факторів, деякі з яких негативно впливають на формування їх психіки. До числа таких факторів, насамперед, належать умови, в яких живе та розвивається малолітня або неповнолітня особа. Під впливом негативного мікросередовища психіка дітей зазнає незворотних змін: вони стають дедалі жорстокішими, нічого не бояться, нічого не цінують, ні в що не вірять. У подальшому відбувається їх відчуження від основної маси людей та входження до різних антисоціальних неформальних груп. Деякі напрямки їхньої діяльності набувають ознаки притаманні проявам кримінального злочину.

На думку Абросімової Ю. та інших науковців, підліткова злочинність найчастіше пов'язана з недоліками правового виховання підростаючого покоління. Значне соціальне розшарування за рівнем матеріального забезпечення, загальне зниження рівня життя переважної більшості її населення, зростання кількості неблагополучних сімей, які з втратою прибутку втрачають і моральні цінності, відсутність нормальних побутових умов – все це призводить до того, що діти, прагнучи жити за принципом «як усі», намагаються досягти цього шляхом скоєння крадіжок та інших злочинів. Крім того, згубний вплив на неповнолітніх справляє телебачення, що пропагує насильство і життя заради власного задоволення, а також низький рівень правової культури. Значною мірою на стан злочинності негативно впливають, нерозв'язаність проблеми безпритульності та сирітства дітей.

За переконанням згаданої Абросімової Ю., на формування психіки малолітніх також негативно впливає наявність істотних відмінностей у характері та змісті навчання, а також виховання окремих груп

дітей та підлітків. Найбільший вплив на формування та розвиток психологічного стану неповнолітньої особи здійснює такий соціальний інститут як сім'я. Разом із тим, на сьогодні більшість українських сімей перебувають у стані матеріального неблагополуччя, що є однією з основних причин підвищеного рівня злочинності серед неповнолітніх осіб. За її оцінками близько 40% дітей живуть в бідних сім'ях, котрі перестають бути для дітей захистом від соціальних катаклізмів. Невпевненість батьків у завтрашньому дні, спричиняє появу у дитини зневіри у сімейних цінностях, що стає причиною зростанню рівня безпритульності. Низький рівень доходів таких сімей, відсутність постійного заробітку у батьків є причиною неможливості надання дитині достатніх умов та рівня життя, як наслідок – подальше збільшення кількості дітей з низьким рівнем фізичного та розумового розвитку.

Саме у таких сім'ях найчастіше формуються у неповнолітніх осіб такі риси як жадібність, заздрощі та хитрість, бажання до незаконного збагачення, бунту проти суспільства, яке, на думку згаданих осіб, не забезпечило умови для їх для нормального життя. Водночас, батьки таких сімей, приділяючи багато уваги проблемі матеріального збагачення, не надають своїм дітям належного виховання. Останні зазвичай не можуть відрізнити добре від поганого, не здатні об'єктивно оцінити свої дії у відповідності до тих моральних засад, що панують в суспільстві, адже просто нічого про них не знають.

У більшості випадків, діти з неблагополучних сімей потрапляють у негативне оточення поза її межами. Так, постійно перебуваючи в оточенні, де панує неповага до держави, суспільства та законів, у неповнолітньої особи формується неправильне бачення життя, спрямоване на порушення існуючих правил та приписів.

На формування та розвиток психологічного стану неповнолітньої особи суттєвий вплив її спадковість, а точніше особливості їх власного характеру. Спадковість, на думку Короленко Ц., є основою для розвитку особистості, під якою розуміють передачу від батьків до дітей певних природних якостей і психологічних особливостей. Шляхом спадковості можуть передаватися як позитивні, так і негативні риси, що є фундаментом для формування власних особливостей характеру конкретної особистості. Доведено, що дитина може спадкувати такі риси характеру як емоційна стабільність, альтруїзм, сором'язливість і боязкість.

Деякою мірою можна стверджувати, що навіть такі риси, як відчуженість, агресивність, прагнення до досягнень, лідерство, також можуть мати спадкове походження. Зокрема панує думка щодо можливості передання батьками дитині схильності до певних залежностей, а також схильності до вчинення злочинів.

Таким чином, з огляду на вище наведене можна стверджувати, що найвагоміший вплив на неповнолітню особу здійснюють її батьки, котрі одночасно є засобом передачі підлітку своїх рис характеру, а також способом формування й нього нових.

Варто наголосити, що психологічний розвиток кожної особистості – це складний процес, що бере свій початок від народження людини і триває протягом всього її життя. За загальним правилом він є досить динамічним і характеризується наявністю певних стадій. Ці стадії проявляться у своєрідних вікових кризах, кожній з яких притаманні певні психологічні зміни, які відбуваються практично з кожною людиною.

На початку свого життя до досягнення повноліття кожна людина проходить чотири вікові стадії, останньою з яких є підліткова. На цій стадії відбувається процес формування особистості, поступово формується його власне бачення світу та процесів, які проходять у ньому. Саме ця стадія, на думку багатьох вчених, є переломним моментом у розвитку кожного. У цей період відбувається інтенсивний фізичний і психологічний розвиток неповнолітнього. Він починає розуміти і об'єктивно оцінювати свою поведінку, суспільну небезпеку тих чи інших дій.

Під поняттям «підлітка стадія» більшість вчених розуміють вік людини в межах від 10 до 15 років. Ця стадія розвитку вважається найбільш гострою та тривалою у порівнянні з іншими віковими періодами становлення особистості, причиною цьому є процес звільнення людини від дитячої незалежності. Суть цього явища проявляється у двох аспектах. З одного боку, дитина в віці 10 – 11 років досягає такого рівня фізичного розвитку, за якого вона фактично спроможна самостійно існувати, адже базові життєві навички, які вона повинна була отримати від батьків, у неї вже наявні. З іншого боку, вона ще є психічно залежною від батьків, адже зіштовхуючись з певними життєвими труднощами вона, не маючи достатнього досвіду, не може з ними справлятися. Саме на цій стадії у підлітка виникають протиріччя не лише зі своїми батьками, а й із суспільством у цілому. Адже, він, прагнучи жити як доросла людина, за звичай, переоцінює свою незалежність.

Проте доросле оточення згаданої дитини, знаючи оманливість таких прагнень, стають їй на перешкоді. Як наслідок, такий період життя людини характеризуються такими рисами як підвищена

чутливість, дратівливість, неспокійний і легко збудливий стан, фізична і душевна слабкість, капризи, незадоволеність собою. У цей період розвитку на основі отриманих знань в особи формуються певні моральні та вольові якості, цілком усвідомлює поняття обов'язку і розуміє значення утримуватися від вчинення тих дій, які можуть нашкодити суспільству. Під час «підліткової стадії» розвитку дитина схильна до своєрідного бунту проти суспільства, адже головною її метою на цьому етапі розвитку є прагнення довести всім, що вона вже доросла. Разом із тим за умов належного виховання дитина вже у віці 10–11 років чітко знає та вміє відрізнити добро від зла, усвідомлює необхідність дотримання правил та звичаїв, що панують у суспільстві.

Варто наголосити, що вона схильна переймати, як позитивний, так і негативний приклад. Саме така схема поведінки дитини і призводить до того, що вже у віці 11 років здатна вчиняти злочинні діяння. До того ж, малолітня особа не лише вчиняє злочин автоматично повторюючи поведінку старшого, вона вже точно усвідомлює, що такі дії є неправомірними. А знання про те, що за ці дії вона не буде на належному рівні покарана – лише підігривають її інтерес.

Таким чином, при встановленні віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, з огляду на те, що кожна людина обов'язково у своєму розвитку проходить так звану «підліткову стадію», яка під собою розуміє наявність всіх вище перелічених ознак, необхідно враховувати цей період життя людини. На думку науковців, найбільш оптимальними віковими межами, при настанні яких особа може бути притягнена до кримінальної відповідальності, є 14 років, а за окремі найбільш тяжкі суспільно небезпечні винні діяння – з 11 років.

При притягненні до кримінальної відповідальності малолітніх осіб з вищезгаданого віку у центрі уваги правоохоронних органів повинно стати запровадження порядку визначення стану їхнього психічного здоров'я. Саме тому потрібно регламентувати механізм процедури встановлення факту скоєння дитиною кримінального злочину, психічний розвиток якої відповідає вимогам притягнення до кримінальної відповідальності.

З огляду на рівень злочинності серед неповнолітніх осіб в Україні, а також відсутності належної протидії з такою ситуацією, зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, є дійсно необхідним заходом, який би в деякій мірі допоміг вирішити цю проблему.

Грунтуючись на певних факторах, що впливають на психологічний розвиток кожної людини, а саме на умовах та оточенні, в якому виховується дитина, а також враховуючи вікові особливості розвитку сучасних малолітніх та неповнолітніх осіб та досвід зарубіжних країн, найбільш оптимальним віком до якого варто зменшити вік кримінальної відповідальності в чинному Кримінальному Кодексі України є 14 років, а за окремі злочини – 11. Проте зменшення вікової межі повинно бути не єдиним заходом боротьби з рівнем злочинності неповнолітніх, він має супроводжуватись й рядом інших нововведень, зокрема, необхідності встановлення відповідності між дійсним ступенем розвитку особистості та його фактичним віком. Це буде слугувати, з одного боку, своєрідним заходом захисту певної категорії неповнолітніх осіб, а з іншого — методом зниження рівня злочинності серед неповнолітніх.

Водночас зусилля законодавців мають бути спрямовані на створення системи ювенальної юстиції, яка би була зорієнтована на профілактику злочинів серед неповнолітніх. Досі немає спеціальних ювенальних судів у справах неповнолітніх, недостатня кількість спеціально підготовлених суддів, прокурорів та адвокатів, які б займалися дітьми, що перебувають у конфлікті з законом. Натомість більшість правопорушників направляються у колонії, після чого шанси на реінтеграцію у суспільство низькі. Мало приділяється уваги основоположним соціальним факторам, що у першу чергу штовхають неповнолітніх на конфлікт з законом.

На нашу думку, необхідно закріпити у чинному законодавстві поняття вікової осудності як одного з видів осудності. Доцільно визначити перелік злочинів, за які настає кримінальна відповідальність з одинадцяти та чотирнадцяти років. Визначити особливі правила призначення покарання неповнолітнім особам, які мають відсталість у психічному розвитку. Водночас мають бути уточнені умови звільнення від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру неповнолітніх, які мають відсталість у психічному розвитку, що не залежить від психічних захворювань.

Повинна бути ухвалена норма, за якою кримінальна відповідальність може бути запроваджена починаючи з 11-річного віку, за умов, якщо неповнолітні злочинці у зазначеному віці можуть усвідомлювати суспільну небезпеку деяких видів злочинів зазначених у даному переліку. Такі висновки мають ґрунтуватися на даних психологічних, медичних досліджень, а також на підставі аналізу анкетування серед науковців та правозастосовців. Основним завданням при цьому є чітке розмежування правових наслідків встановлення для згаданих осіб кримінальної відповідальності.

Принагідно варто відзначити, що суб'єкти права законодавчої ініціативи проявляють увагу нормативному закріпленню у кримінальному законодавстві правових наслідків вчинення злочинів неповнолітніми особами. Зокрема, у 2014 році у Верховній Раді України зареєстровано законопроект «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» (щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, які відстають у психічному розвитку, що не пов'язано з психічними захворюваннями, а також щодо питань віку з якого настає кримінальна відповідальність). Прийняття такого закону обумовлено необхідністю приведення у відповідність норм вітчизняного кримінального та кримінально-процесуального законодавства щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, а також приведення норм національного законодавства у відповідність з Міжнародним законодавством. Йдеться про закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» від 05.03.2009 р., яким встановлюється необхідність запровадити у практику новітні методи та форми роботи з дітьми, схильними до правопорушень. Зокрема, передбачена необхідність під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень про злочини неповнолітніх, поряд з іншими обставинами встановлювати «стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси неповнолітнього». При наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними.

Список використаної літератури:

1. Кримінальний Кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/2341-14>
2. Абросімова Ю. Значення соціально-економічного становища сім'ї у структурі причин та умов злочинності неповнолітніх в Україні / Ю. Абросімова // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали Дев'ятої регіон. наук.-практ. конф. – Львівський національний університет ім. І. Франка, юрид. фак.-т. – Л., 2003. – С. 371–372.
3. Короленко Ц. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития / Ц. Короленко // Обозрение психиатрии и медицинской психологии. – 1991. – № 1. – С. 8–15.
4. Курс советского уголовного права. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та. Т. 1 : Часть общая / отв. ред. : Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. – 1968. – С. 357–401.
5. Кухарук Ю. Зниження віку, з якого може настати кримінальна відповідальність / Ю. Кухарук, А. Вашечкіна // Юрид. наука: наук. юрид. журн. – 2012. – № 5. – С. 127–132.
6. Нетудихатка О. Спосіб визначення віку дитини / О. Нетудихатка // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики у 2 т. / Нац. юрид. акад. – О., 2010. – С. 237–239.
7. Сапожнікова О. Деякі питання щодо встановлення віку особи, з якого може наставати кримінальна відповідальність / О. Сапожнікова // Право України. – 2010. – № 9. – С. 252–255.
8. Сапожнікова О. Особливості вікового критерію кримінальної відповідальності / О. Сапожнікова // Право України. – 2009. – № 7. – С. 158–161.
9. Сапожнікова О. Розвиток кримінального законодавства про вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність у інших країнах / О. Сапожнікова // Від громадянського суспільства – до правової держави: Тези Третьої міжнар. наук.-практ. конф. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 332–334.
10. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (від. ред.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 1 : А–Г. 672 с.
11. Ягодинський В. Вирішення кримінальних справ про суспільно небезпечні діяння, вчинені особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності / В. Ягодинський // Право України. – 2001. – № 11. – С. 92–95.

** Заєць Ярослава Богданівна – студентка Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого.*